

ارزیابی تأثیر اجتماعی و برنامه‌های توسعه شهری (ارائه چارچوب روش شناختی ارزیابی تأثیر اجتماعی، مورد: ساماندهی قطعات شهدای بهشت زهرا)

رحیم سرور* - دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهر ری، گروه جغرافیا، شهر ری، ایران

پذیرش نهایی: ۹۰/۱۲/۲۵

دریافت مقاله: ۸۹/۹/۱۱

چکیده

ارزیابی اجتماعی، زیست محیطی و اقتصادی سه شرط لازم برای تحقق اهداف توسعه پایدار بشمار می‌روند که در این میان ارزیابی تأثیر اجتماعی دارای سابقه ۴۰ ساله در جهان می‌باشد. ضرورت کاربست این رویکرد در فرایند پروژه‌های توسعه شهری از سال ۱۳۸۶ به دنبال مصوبات شورای اسلامی در دستور کار شهرداری تهران قرار گرفت و اقدامات نسبتاً وسیعی در این راستا انجام شد که تربیت و صدور مجوز برای حدود ۵۰۰ نفر کارشناس برای ارزیابی اجتماعی پروژه‌های عمرانی شهر تهران بخشی از این اقدامات می‌باشد. نگاه اجمالی حکایت از حضور اندک یا بی‌اطلاعی جامعه جغرافیایی ایران از این ظرفیت کاری و علمی ایجاد شده می‌باشد، این در شرایطی است که ماهیت پروژه‌های شهری بعد فضایی داشته و اصولاً این ارزیابی‌ها بدون تحلیل‌های فضایی چندان اثر بخش نخواهند بود. جغرافیدانان (به ویژه جغرافیای انسانی - گرایش برنامه‌ریزی شهری) با شناخت از سطوح تحلیل مسائل شهری و شناخت ساختاری از پدیده شهر و شهر نشینی و فرآیند توسعه شهری، بیشترین نقش آفرینی را در این عرصه می‌تواند ایفا کند. هدف این مقاله ارائه چارچوب روش شناختی ارزیابی تأثیر اجتماعی برای زمینه‌سازی آشنایی دانش آموختگان جغرافیا جهت ورود به این عرصه می‌باشد، برای این منظور ارزیابی تأثیر اجتماعی ساماندهی گورستان‌های محدوده منطقه شهری تهران و به ویژه قطعات شهدای بهشت زهرا (س) انتخاب شده که نتایج آن برای سایر مطالعات می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد.

واژگان کلیدی: ارزیابی، مدل‌سازی، تأثیر اجتماعی، بهشت زهرا، تهران.

۱. مقدمه

ارزیابی اثرات اجتماعی، رویکردی کاربردی در علوم اجتماعی است که از ابتدای دهه ۱۹۷۰ و در پی بروز عوارض منفی ناشی از اقدامات توسعه‌ای شکوفا شد. این رویکرد بیشتر معطوف به دغدغه‌هایی از قبیل مشارکت محور^۱ بودن و اجتماع محور^۲ بودن اقدامات توسعه‌ای و نتیجتاً توسعه پایدار^۳ است. تا قبل از دهه ۱۹۷۰ قریب به اتفاق پروژه‌ها صرفاً بر نظرات کارشناسی (کارشناسان فنی) و ایده توسعه اقتصادی و زیر ساختی متکی بودند. این رویکرد در ادبیات توسعه بیشتر با عنوان مکتب نوسازی^۴ شناخته می‌شود.^۵ رویکرد مذکور، بعدها هم از لحاظ معرفت‌شناختی^۶ و هم در واقعیت با چالش‌هایی روبرو شد که ثمرات آن به ترتیب پیدایش نظریات رقیبی همچون مکتب وابستگی و نظام جهانی و نیز توجه به پیامدهای منفی و بعضاً مخرب اقدامات توسعه‌ای، خصوصاً پیامدهای زیست محیطی^۷ و اجتماعی بود. از این دهه به بعد تغییرات چشمگیری در حوزه برنامه‌ریزی توسعه‌ای رخ داده و دولت نیز که تا قبل از دهه ۷۰ تنها متولی توسعه محسوب می‌شد، نقش‌های متفاوتی را بر عهده گرفته است. در دیاگرام زیر این تحولات نمایش داده شده است:

متناسب با این که بسترهای اجتماعی- فرهنگی جایگاه تعیین کننده خود را در نزد برنامه‌ریزان توسعه‌ای یافتند، نظرات و عقاید اجتماعات محلی^۸ نیز به همان اندازه کارشناسان، واجد اهمیت انگاشته شد. از طرفی نیز پیامدهای منفی و ناخواسته این اقدامات به دلیل در نظر نگرفتن قدرت تعیین کنندگی بستر اجتماعی و فرهنگی اجتماعات هدف باعث گردید که فاکتورهای متنی^۹، پیامدهای پروژه‌ها را به صورت ناخواسته تحت تأثیر قرار دهند و بعضاً اثرات منفی را به دنبال داشته باشند. امروزه از ارزیابی اجتماعی و فرهنگی به منظور بررسی تأثیرات احتمالی منفی و مثبت اقدامات توسعه‌ای بر زندگی اجتماعات هدف استفاده می‌کنند. در ادبیات ارزیابی اجتماعی، تعاریف مختلفی از این اصطلاح وجود دارد که بسته به کاربردهای مختلفی که از ارزیابی تأثیرات اجتماعی می‌شود، با همدیگر متفاوتند. از طرفی نیز این نبود تفاهم در مورد تعریف دقیق ارزیابی تأثیرات اجتماعی تا حدود زیادی به عدم همگرایی^{۱۰} تحقیقات در این حوزه برمی‌گردد.

1. Participation Based
2. Community Based
3. Sustainable Development
4. Modernization

۵. از اصطلاحات مرتبط با این مبحث، اصطلاح توسعه آمرانه است که بیشتر در کشورهایی رخ داده است که هدف آنها صرفاً توسعه اقتصادی و بالاخص صنعتی بوده و دارای ساختار سیاسی بسته‌ای بوده‌اند.

6. Epistemological

۷. ابتدا پیامدهای زیست محیطی کانون توجه قرار گرفت و بعدها پیامدهای اجتماعی نیز واجد اهمیت چشمگیری شدند. «برآورد پیامدهای اجتماعی برای اولین بار در [الفافه] قانون سیاست ملی زیست محیطی ایالات متحده در سال ۱۹۶۹ به کار گرفته شد» (بکر و ونکلی، ۱۳۸۸: ۱).

8. Local Community Opinion

۹. Context Factors: منظور از فاکتورهای متنی، عواملی هستند که به گونه‌ای در هم‌تنیده، بافتی را شکل می‌دهند که دارای ابعاد گوناگون اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، حقوقی و... است و پروژه در این بافت اجرا می‌شود.

10. disintegration

فرانک ونکلی^۱ در تعریفی همه‌گیر، آن را شامل: فرآیندهای تحلیل، نظارت و مدیریت پیامدهای اجتماعی خواسته و ناخواسته می‌داند؛ که هر کدام از این پیامدها ممکن است مثبت یا منفی باشند. پیامدهای مذکور، حاصل مداخلات برنامه‌ریزی شده (سیاست‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها و پروژه‌ها) و هر گونه فرآیند تغییر اجتماعی هستند که متعاقب این مداخلات پدید می‌آیند. از نظر ونکلی، هدف اولیه ارزیابی تأثیرات اجتماعی، ایجاد یک محیط زیست- فیزیکی و انسانی پایدارتر و منصفانه‌تر است (Vanclay, 2003:5). مزایای انجام ارزیابی تأثیرات اجتماعی، دامنه نسبتاً وسیعی را در بر می‌گیرد که از شناسایی پیامدهای منفی می‌تواند شروع شود و تا کمک به مدیران برای تصمیم‌گیری بهتر ادامه یابد. این امر تا حدود زیادی به گسترده بودن فاکتورهای اجتماعی و فرهنگی برمی‌گردد که به انحاء گوناگون می‌توانند دستاوردهای اقدامات توسعه‌ای را تحت تأثیر قرار داده و حتی در مواردی آنها را با شکست کامل روبرو سازند. هر چند که یک ارزیابی تأثیرات اجتماعی نمی‌تواند تمام این فاکتورها را مورد بررسی قرار دهد اما توانایی آن را دارد که داده‌های مفیدی را در اختیار طراحان پروژه‌ها و مدیران شهری قرار دهد و نشان دهد که فاکتورهای گوناگون اجتماعی و فرهنگی چگونه می‌توانند سد راه پروژه شوند و یا در برخی از موارد در مقام تسهیل‌کننده^۲ عمل نمایند. بکر و ونکلی پس از یادآوری این نکته که اگر شرکت‌ها و دولت‌ها قبول کنند که اجرای ارزیابی و برآورد تأثیرات اجتماعی می‌تواند برای آنها مفید باشد، اجرای آن ساده‌تر خواهد بود؛ مزایای بالقوه اجرای آنرا برای سازمان‌ها، این چنین بر می‌شمارند:

- تصمیم‌گیری بهتر برای انتخاب محل اجرای پروژه، مدیریت آن محل و مدیریت بهتر اختلاف‌ها با نیروی کار؛
- [دستیابی به] شناخت بیشتر نسبت به پیامدهای زیست محیطی و اجتماعی احتمالی؛
- مدیریت بهتر [مخاطرات]؛
- پیدا کردن روش‌های خلاقانه برای کاستن از پیامدهای منفی؛
- پیدا کردن راه‌هایی برای به حداکثر رساندن ارزش پروژه‌ها برای اجتماعات [محلی] و سازمان‌های [مجری پروژه]؛
- برخورداری از فرآیندی برای افزایش میزان رضایت از بحث‌های مربوط به پرداخت گرامت یا مابه‌ازاء در مواردی که پیامدها اجتناب‌ناپذیرند؛
- ایجاد وجه و اعتبار برای سازمان و
- حفظ مجوز اجتماعی برای اجرای پروژه‌های بعدی (بکر و ونکلی، ۱۳۸۸).

با توجه به مطالب مذکور هدف این مقاله نشان دادن یک نمونه پروژه جهت ترسیم روند ارزیابی اجتماعی می‌باشد. برای این منظور پروژه ساماندهی قطعه شهدای بهشت زهرا انتخاب شده است و مسأله تحقیق عبارت است از: نحوه و سازوکارهای ساماندهی، بهسازی، نوسازی و حفاظت کل عناصر کالبدی و محتوایی قطعات شهدای بهشت‌زهرا با هدف بازتعریف، بازآفرینی و ترویج ارزش‌های والا و آرمان‌های شهدا در عرصه جهاد، ایثار، شهادت با ملحوظ داشتن کلیه مؤلفه‌های اثر گذار و اثرپذیر کالبدی-سیاسی- اعتقادی فرهنگی، تاریخی، اجتماعی و اقتصادی جامعه چگونه باید باشد؟

1. Frank Vanclay
2. Facilitator

۲. ضرورت و جایگاه ارزیابی تأثیر اجتماعی

تحلیل مؤلفه‌های ضرورت بخش ارزیابی تأثیر اجتماعی قدم اول در ورود به بحث اتا می‌باشد، هر قدر این قسمت با شناخت و بررسی عمیق همراه باشد به همان اندازه مراحل بعدی از قوت بیشتری برخوردار خواهد شد. در مطالعه موردی این مقاله ضرورت اتا به صورت زیر شناسایی شده است:

در ایران شرایط ویژه کشور در زمان جنگ سبب شد که مکانیابی مزارها، طراحی فضای قطعات، سنگ قبور، یادمان‌های آن و... تابع یک تفکر از پیش اندیشیده شده با اهداف دور اندیشانه نباشد، قرارگیری مزارها در فواصل بسیار اندک، نبود معابری برای عبور و مرور، مسطح نبودن فضای ما بین مزارها برای حرکت معلولان و سالخوردگان، ساخت انواع یاد بودها و سنگ مزارها بنا به سلیقه‌های فردی - خانوادگی و... همگی سبب شده که احساس شود این فضا سازی‌ها در شأن ۳۰ هزار شهید انقلاب اسلامی ایران نیست و لازم است تدبیری کنیم که ضمن ساماندهی و رفع معضلات کنونی (با هدف ابلاغ پیام ایثار، شهادت، وطن پرستی و مبارزه با ظلم) نسبت به تجهیز قطعات به استراحتگاه، ایستگاه اتوبوس، پارکینگ، سایه بان، سایت برگزاری مراسم‌های ویژه و... اقدام کنیم.

مدیریت شهری تهران در تحقق چنین نیاتی در سال ۱۳۸۵ برای اولین بار استناد به مصوبه مورخ ۱۳۸۹/۹/۳۰ به شماره ۲/۸۳/۱۱۴/۱ طرحی را با رویکرد کالبدی (تکنوکرا تیک) آماده و در سال ۱۳۸۵-۸۶ نسبت به ساماندهی قطعه ۴۴ (قطعه شهدای گمنام) اقدام نمود که نبود طرح "ارزیابی تأثیر اجتماعی" دامنه وسیعی از اعتراضات را به اشکال گوناگون بدنبال داشت. موضوع مزار، شهید، دخل و تصرف در حدود آن، خانواده شهدا، پیام ایثار و شهادت و کلیه واژگانی که در این حوزه مطرح هستند همگی باراجتماعی - فرهنگی، سیاسی و اعتقادی دارند. بنابراین نمی‌توان با یک طرح صرفاً کالبدی بدنبال دستاوردهای اجتماعی - فرهنگی بود.

۳. تعیین هدف اصلی، راهبردها و راهکارهای ساماندهی

هدف گذاری صحیح و فراگیر طرح و پروژه‌های شهری و سپس تعیین راهبردها و راهکارهای حصول به آنها مرحله مهمی از فرایند ارزیابی اجتماعی می‌باشد. هرگونه تقلیل گرایی در این امر مساوی است با نادیده گرفتن نیازهای اجتماعات محلی، در ادامه مثال مطالعه موردی آورده شده است.

۳-۱. هدف اصلی

ساماندهی، حفاظت و ترویج ارزش‌های تاریخی، فرهنگی، اعتقادی و ملی قطعات شهدای بهشت زهرا نمادهای فرهنگ ایثار و شهادت.

۳-۲. سوال‌های راهبردی

- سازوکارهای درگیر ساختن و به مشارکت طلبیدن خانواده‌های شهدا در امر ساماندهی و اجرای پروژه چگونه باید باشد؟
- حدود و ثغور اقناع ذی‌نفعان (برندگان و بازندگان) در چه طیفی بایستی تعریف عملیاتی شود؟
- باکدامین راهبردهای اجتماعی، فرهنگی و طراحی و مدیریتی می‌توان زمینه اعتراضات و نارضایتی‌های بعدی را از بین برد؟

۳-۳. راهکارها (اهداف عملیاتی)

۱. شناسایی دقیق بایدها و نبایدهای عوامل ذی‌نفع (خانواده‌های شهدا، نهادها، جامعه) در پروژه ساماندهی و لحاظ و عملیاتی ساختن آنها در فرآیند طراحی، اجرا؛
۲. تعریف ساز و کارهای انعطاف‌پذیری فرایندهای تصمیم‌گیری و مدیریت توسعه و آماده کردن مدیریت توسعه برای مقابله با رخدادهای پیش‌بینی نشده؛
۳. شناسایی دامنه‌شدت - مدت اثرات و اتخاذ راهبردها و راهکارهای مدیریتی متناسب با آن؛
۴. شناسایی و دفع موانع احتمالی با هدف آماده‌سازی ذهنیت و کردارهای جامعه برای مواجهه با تغییرات؛
۵. تعریف و طراحی ساز و کارهایی به منظور جمع‌آوری و وارد ساختن دیدگاه‌ها، خواسته‌ها و نظرات خانواده‌های شهدا و کلیه نهادهای ذی‌ربط در چرخه پروژه ساماندهی (از مرحله تصمیم‌سازی تا بهره‌برداری و ارزیابی آن)؛
۶. شناسایی شکاف‌های موجود بین دیدگاه‌های مردم با دیدگاه‌های مدیریت و مجریان توسعه و تعیین ساز و کارهایی مشخص برای نزدیک‌سازی آنها به یکدیگر؛

۴. آثار و مقتضیات پروژه (در نگاه اولیه) بر ابعاد اجتماعی شهر

پس از شناخت راهبردها و هدف‌گذاری برای هدایت و پیشبرد فرآیند مطالعه، لازم است نسبت به ارائه تصویری اولیه و هر چند کلی از پیامدهای پروژه بر حوزه‌های مختلف اقدام شود. در شناسایی این قبیل پیامدها حضور کارشناسان با تجربه و بکارگیری تکنیک‌های تصمیم‌گیری گروهی، کمک قابل توجهی در شناخت نوع تأثیرات و تحلیل ابعاد آنها خواهد داشت، در این جا برخی از این تأثیرات فهرست شده است.

جدول ۱. تأثیرات و پیامدهای پروژه بر ابعاد اجتماعی شهر

پیامدها	نوع تأثیر				تأثیرات
	کالبدی	فرهنگی	اقتصادی	اجتماعی	
- بروز مسائل جانی در دانشگاهها				*	بروز اعتراضات دانشجویی
- ممانعت از پیشرفت پروژه				*	بروز اعتراضات از ناحیه نهادهای مسئول نظیر: بنیاد شهید و سازمان اوقاف و امور خیریه
- تغییر در ساختارهای اقتصادی - نهادهای درگیر در حوزه تأمین خدمات و حمل و نقل و ...			*	*	اختلال در نهادهای غیر رسمی و غیر متشکل فعال در زمینه تأمین گل و گلاب، حمل و نقل و ...
- بروز فشارهای سیاسی - مدیریتی - احتمال تغییر برخی مدیریت‌ها				*	بروز اعتراضات سیاسی از طرف سازمانهای دولتی حساس به اقدامات شهرداری یا بنیاد شهید
- انجام سخنرانی و انعکاس رسانه - ای - اعتراضات و کشیده شدن دامنه آن به جامعه				*	برانگیخته شدن حساسیت نهادهای ذی ربط در حوزه ایثار و شهادت (مساجد، انجمن جمعه، بسیج، مدارس شاهد، بنیاد فرهنگ ایثار و شهادت و...)

۵. مروری بر ادبیات تحقیق

مبانی نظری مشتمل بر فرآیندی است که طی آن بخش اعظمی از شناخت مسائل، تحلیل و تعیین راهکارهای تعدیل یا تقویت آنها و همچنین ارزیابی خروجی اتا به انجام می‌رسد. بر این اساس مراحل ده گانه انجام اتا به شرح زیر است:

مرحله اول: شناسایی نیاز به انجام مطالعات انا

بیان و تشریح ابعاد و زمینه‌های نیاز به انجام ارزیابی اجتماعی پروژه در این مرحله ارائه می‌شود، برای نمونه در مطالعه موردی این مقاله با توجه به تجربیات سایر کشورها در ساماندهی مزارکشته‌شدگان در راه آزادی و جنگ و نیز بازتاب‌های اجتماعی اقدامات شهرداری در سال‌های ۸۶-۱۳۸۵ در ساماندهی قطعه ۴۴ شهدای گمنام انجام انا در سطحی نسبتاً گسترده با ملحوظ داشتن شاخص‌های متعدد با برنامه‌ریزی و زمانبندی معقول و بکارگیری تیم کارشناسی خبره ضرورت دارد.

مرحله دوم: شناسایی ابعاد اقدام توسعه‌ای

در این مرحله لازم است ارزیاب ضمن ارائه تصویری از ابعاد و نحوه حضور پروژه در محل، تصویری وضعیت فعلی و آتی مورد انتظار ارائه دهد، در مثال این مقاله وضعیت مطلوب به این صورت تصویر شده است:

- رفع نابسامانی‌های کالبدی و فضایی، جلب نظرات و دیدگاه‌های کلیه ذینفعان با هدف بازپیرایی مجموعه و ارتقاء ارزش‌های کیفی.
- شکاف‌ها و فاصله‌ها و چه کسی آن را درک می‌کند؟ حرکت از وضعیت موجود به وضعیت ترسیم شده در شرایط مطلوب مستلزم داشتن راهبرد و تدقیق اقدامات توسعه‌ای در کلیه حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اعتقادی می‌باشد.

مرحله سوم: دامنه‌یابی (شناخت متغیرها)

در مرحله سوم نسبت به شناسایی مرزهای تأثیرات اقدام توسعه‌ای اقدام خواهد شد برای این کار ورودی‌های اجتماع (نظیر: نیروی کار، منابع مالی، وسعت اقدامات طراحی، اصلاح قطعات و مزارها) خروجی‌های اجتماع (نظیر: تغییر در وضعیت شاخص‌هایی همچون میزان رضایتمندی، میزان مشارکت سازمانها، نهادها، خانواده‌ها...) ساختارهای اجتماع (نظیر وضعیت مدیریت اجرای پروژه، وضعیت نهادهای دینی و فرهنگی، نهادهای فعال در حوزه ایثار و شهادت، نظام برنامه‌ریزی، دیدگاه‌های برنامه‌های مصوب) و بالاخره فعالیت‌های اجتماع، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. سپس براساس این مطالعات و نتایج بررسی‌های مرحله دوم، مرزهای جغرافیایی تأثیر پروژه شناسایی خواهد شد. روش‌های دامنه‌یابی در فرایند ارزیابی شامل مصاحبه با افراد صاحب نظر، برگزاری بحث‌های متمرکز گروهی، بکارگیری تکنیک‌های تصمیم‌گیری گروهی (نظیر: دلفی، طوفان مغزی، گروه اسمی، ماتریس انتخاب زوجی، توافق به وسیله کارت) مصاحبه با ذی‌مدخلان، حضور در محل پروژه و برداشت‌های میدانی و بالاخره مراجعه به بانک اطلاعات... می‌تواند باشد، همچنین از سایر فنون نیز نظیر: SWOT^۱ یا AIDA جهت تحلیل اثرات هر یک از اقدامات می‌توان استفاده کرد. خروجی مرحله سوم شامل موارد زیر خواهد بود:

- فهرست اقدامات توسعه‌ای و معلول‌های هر یک.
- فهرستی از تأثیرات احتمالی پروژه بر افراد، سازمانها و اجتماع.
- تبیین و تعریف دقیق حوزه‌های جغرافیایی تحت تأثیر.
- شناسایی کامل برندگان و بازندگان احتمالی پروژه.

۱. یکی از ابزارهای برنامه‌ریزی استراتژیک می‌باشد که به تحلیل نقاط قوت، ضعف، تهدیدها و قوت‌های بیرونی و داخلی سیستم مورد برنامه‌ریزی می‌پردازد.

مرحله چهارم: جمع‌آوری داده‌ها

براساس دستاوردهای مرحله سوم، نوع داده‌های ضروری و منابع هریک شناسایی خواهد شد، در نگاه اول می‌توان انواع اطلاعاتی که جمع‌آوری آنها ضروری بوده و تیم تحقیقاتی بر روی آنها متمرکز خواهد شد به شرح زیر مشخص ساخت:

انواع داده‌ها:

- شناسایی و گروه‌بندی قطعات و سپس مزارها براساس شاخص‌ها (نظیر: تاریخ و محل شهادت، عملیات یا محلی که در آن به شهادت رسیده و...).
- شناسایی خانواده شهدا (به صورت نمونه‌گیری) جهت مصاحبه و اخذ دیدگاه‌ها و نظرات آنها و میزان مشارکت‌شان در تحقق اهداف طرح.
- شناسایی ابعاد فقهی و اعتقادی مسئله دستکاری‌های احتمالی در سنگ مزار و یادمان‌های چیده شده.
- شناسایی کلیه سازمان‌های رسمی و نهادهای مردمی ذی‌ربط در حوزه ایثار و شهادت.
- دسترسی یا تهیه نقشه‌ای دقیق از موقعیت قطعات.
- تحلیل و نظرسنجی از اقشار مختلف جامعه راجع به نگرش و نگاه آنها به اقدامات و اهداف ساماندهی قطعات شهدا.

مرحله پنجم: برآورد اولیه تأثیرات احتمالی

مشخص ساختن تأثیرات احتمالی بخش دیگری از فرایند ارزیابی محسوب می‌شود، باید دقت کرد که ضرورتی به بررسی دقیق همه تأثیرات وجود ندارد بلکه بر حسب احتمال بروز شدت تأثیرات، اهمیت مقابله و بالاخره میزان اجتناب‌پذیر بودن یا نبودن هر پیامد، فهرست نهایی مشخص و مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

در پروژه مورد بررسی این مقاله، منابع اخذ معیارهای برآورد تأثیرات و اولویت بندی آنها بشرح زیر خواهد بود:

- تبیین ابعاد آیات و روایات در جایگاه شان شهادت، شهید و دفاع از اعتقاد.
  - تحلیل نظرفرقه‌های شیعی در رابطه با حدود و ثغور و باید و نبایدها در زمینه ساماندهی مزارها (قبرستان‌های متروکه و قبرستان‌های متبرکه).
  - شناخت و تحلیل دیدگاه‌ها و نظرات مدیران ارشد جامعه و مدیران سازمان‌های رسمی ذی‌ربط و نهادهای تأثیرگذار.
  - تحلیل نگاه جامعه و گروه‌های مختلف به موضوع ضرورت یا عدم ضرورت و شرایط ساماندهی مزار شهدا (به طور عام) و قطعات شهدای بهشت زهرا (به طور خاص).
  - تجربه تاریخی شامل شناسایی و تحلیل ابعاد اقدامات مدیریت شهرداری تهران در ساماندهی قطعه ۴۴۱ شهدا و سایر تجربیات در کشور.
  - رجوع به تجربه‌های تیم و سایر متخصصان و محققان.
- دست‌آورد این بخش از مطالعه، شناخت و تعیین پی‌آمدهای احتمالی خواهد بود که بایستی در مطالعه نهایی گنجانده شوند.

۱. قطعه ۴۴ دارای ۴ هزار مزار شهید است که از این تعداد ۳۴۰۰ مزار مربوط به شهدای گمنام می‌باشد.

مرحله ششم: ارزیابی گزینه‌های بدیل

در این مرحله براساس بررسی‌های به عمل آمده در مراحل پنج گانه قبلی بهترین گزینه اقدام توسعه‌ای از بین گزینه‌های مختلف پیشنهاد خواهد شد البته یکی از گزینه‌های ارزیابی عدم اقدام (No action) خواهد بود. تا از این رهگذر معیاری برای سنجش تأثیرات توسعه بدست آید.

مرحله هفتم: مطالعه تأثیرات مهم طرح

این بخش از طرح به شفاف‌سازی گستردگی، شدت و مدت زمان تأثیرات طرح می‌پردازد، هم چنین مقایسه بین هزینه‌های کلی طرح (در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، مشاوره‌ای، جلسات، تشکیل موزه‌ها، تأمین تجهیزات و...) و فواید اجرا و بالاخره تعیین ضرورت یا عدم ضرورت "تحلیل ریسک اقدام" از خروجی‌های اصلی این بخش از مطالعات اتا می‌باشد. مرحله بعدی، تحلیل سناریوها (ترکیب‌بندی همه فنون برآورد تأثیرات) با هدف ساختن تصویری از آینده با بررسی پیش بینی وقایع و روندهای آتی و احتمال رخدادهای غیر منتظره است. البته سناریوها لازم است در سه رویکرد خوش بینانه، بدبینانه و بلند پروازانه تدوین شوند تا تصویر روشنی از آینده اجرای طرح برای تصمیم گیران، مدیران اجرایی طرح و کلیه ذی‌نفعان ارائه گردد.

مرحله هشتم: پیشنهاداتی برای تعدیل پی‌آمدها

در این مرحله پیشنهاداتی برای تعدیل پی‌آمدهای احتمالی طرح ارائه می‌شود، در مثال این مقاله پیشنهادات تحت دو مقوله اصلی قرار می‌گیرد که عبارتند از:

۱. پیشنهاداتی برای حذف یا اضافه کردن برخی فعالیت‌های کالبدی، اجتماعی، مدیریتی، تغییر زمانبندی اجرای طرح ساماندهی قطعات و قبور.
۲. سیاست‌های جبرانی برای تعدیل آسیب‌های احتمالی گریز ناپذیر.

در این بخش نگاه راهبردی مبنای اصلی تعیین سیاست‌ها و اقدامات جبرانی خواهد بود.

مرحله نهم: طراحی نظام نظارت و اجرا

پیشنهاد شکل‌گیری نهاد نظارت و اجرا با حضور مدیریت سازمان‌های ذی‌ربط در طرح (مثل: شهرداری، معاونت اجتماعی ناجا، بنیاد شهید انقلاب اسلامی، خانواده‌های شهدا، فرزندان تحصیل کرده و صاحب پست دولتی یا غیر دولتی شهدا، سازمان بهشت‌زهرا و...) قدم اول برای سنجش میزان پیشرفت در اقدامات اجرایی پیش‌بینی شده در راستای ارزیابی تأثیر اجتماعی طرح خواهد بود. این نهاد یا کمیته وظیفه نظارت بر حسن اجرای طرح، شناسایی و واکنش سریع نسبت به پی‌آمدهای غیر منتظره‌ای که در جریان اتا شناسایی نشده‌اند را به عهده خواهد داشت. شایان ذکر است که شاخص‌های تعریف و تدقیق شده در طرح شامل شاخص‌های سنجش پیشرفت اقدامات در مرحله قبل از اجرا، حین اجرا و بعد از اجرای طرح خواهد بود که کمیته یا نهاد پیشنهادی پاسخ‌گوی کامل در رابطه با وضعیت و نحوه اجرای طرح خواهد بود.

۱. البته در نگاه اولیه و براساس مطالعات بعمل آمده توسط نگارنده پروپوزال ضرورت انجام "تحلیل ریسک اقدام" در این طرح بعید به نظر می‌رسد.

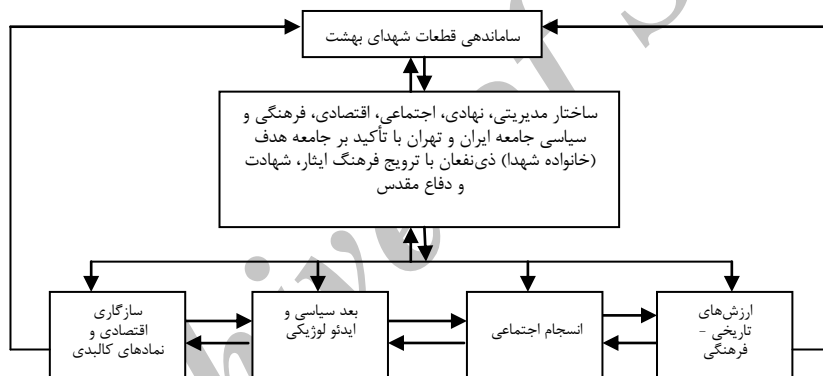

مرحله دهم: ارزیابی مطالعه اتا

با توجه به احتمال الگوگیری طرح برای سایر شهرهای کشور لازم است شاخص‌های ارزیابی مالی، کالبدی، اجتماعی ارائه شود تا با مستند سازی کل فرایند، ضمن ارزیابی میزان موفقیت اقدامات بتوان الگوهای سهل‌الوصولی را با هزینه‌های بمراتب کمتر برای سایر شهرهای کشور پیشنهاد کرد.

۶. مدل مفهومی کلی ارزیابی تأثیرات طرح

طراحی و پیاده سازی هر طرح شهری دارای تأثیراتی در حوزه‌های اعتقادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، کالبدی، اقتصادی می‌باشد به عبارتی تمامی مؤلفه‌های مذکور به تبعیت از هر نوع اقدام توسعه‌ای متأثر شده و از طرف دیگر تجربیات تاریخی، اعتقادات دینی، اصول سیاسی، شرایط اجتماعی و فرهنگی دارای مقتضیاتی هستند که بر نحوه و مراحل اجرای طرح اثر می‌گذارند، بنابراین مدل مفهومی طرح لازم است ضمن تعریف ابعاد به شناسایی کلی نحوه ارتباط متقابل مؤلفه‌ها بپردازد. بدیهی است که در مطالعات تفضیلی امکان استخراج ریزمؤلفه‌ها، شاخص‌ها و نحوه ارتباط آنها وجود خواهد داشت.

شکل ۱. مدل مفهومی ارزیابی تأثیرات طرح

۶-۱. تعریف ابعاد و مؤلفه‌های مدل مفهومی

مرحله بعدی، تعریف و تدقیق مؤلفه‌های مدل می‌باشد، به عنوان مثال در مورد مطالعاتی این مقاله پنج مؤلفه اصلی به عنوان ابعاد کارکردی جامعه ایران در حوزه شهید، شهادت و ایثار مشخص و تعریف می‌شود سپس شاخص‌هایی برای هر کدام تعیین شده و تعریفی از آنها ارائه می‌گردد.

۶-۱-۱. ارزش‌های تاریخی - فرهنگی

مزارشهدا بخشی از میراث تاریخی و فرهنگی این کشور محسوب می‌شود که نمادی از ارزش‌های والای این جامعه در حوزه دفاع از دین و وطن، از جان گذشتگی و ایثار به شمار می‌روند، بنابراین هر گونه اقدامی بایستی ضمن حفاظت از آنها بحث باز زنده‌سازی و تعمیق این ارزش‌ها را مد نظر قرار دهد.

۶-۱-۲. مؤلفه‌ها

- بایدها و نبایدها در زمینه ساماندهی قطعات و مزارها.
- حفظ نمادها، آرمان‌ها، ارزش‌ها، هنجارها و رسوم.
- ایجاد انگیزش مثبت برای ترویج این ارزش‌ها و آرمان‌ها.
- کاهش زمینه هرگونه آسیب.
- تقویت هماهنگی و همکاری نهادهای ذی‌ربط.

۶-۱-۳. انسجام اجتماعی

مؤلفه‌های مؤثر در این زمینه عبارتند از:

- مشارکت (سهیم شدن کلیه خانواده‌ها، نهادها و سازمان‌ها در تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و اقدام و نظارت).
- افزایش هماهنگی (افزایش هماهنگی بین سازمان‌های مختلف متولی در امر حفاظت از ارزش‌ها و ترویج فرهنگ ایثار و شهادت).
- ثبات و نظم (تقویت روز افزون زمینه‌های نظم و ثبات در رفتارها و اقدامات و روابط میان کلیه ذی‌نفعان طرح ساماندهی).

۶-۱-۴. بعد سیاسی و ایدئولوژیکی

از این منظر شهید، شهادت، ایثار، مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی بخشی از تعالیم دینی ما مسلمانان بوده و شهدا پیام آوران و نمادهای بارز آزادی، مظلومیت و ظلم‌ستیزی این مرز و بوم در طول تاریخ بوده‌اند بنابراین هر اقدام ساماندهی بایستی مؤلفه‌های سیاسی و ایدئولوژیکی مترتب بر آن را شناسایی و به تقویت آن بپردازد.

برخی مؤلفه‌های آن عبارتند از:

- حرمت شهدا و خانواده آنها (حفظ عزت و آبروی آنها در طراحی و اجرای پروژه‌ها).
- حرمت مزار و قبور (براساس تعالیم اسلامی هرگونه تعریض و دخل و تصرف در تغییر قبل از موعد قبور حرام است).
- تأمین عدالت (ممانعت از بروز هرگونه بی‌عدالتی و نارضایتی، تلاش در توزیع متوازن ثمرات طرح).
- تحقق انتظارات (تحقق خواست نهادها و خانواده‌های شهدا (ذی‌نفعان)).
- برنامه‌ریزی (شناسایی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های ذی‌نفعان و نهادهای مردمی متناسب با نیاز طرح).

۶-۱-۵. ساز و کارهای اقتصادی و نمادهای کالبدی

هرچند در سایر پروژه‌ها هر یک از این عنوان‌ها بایستی جداگانه تحلیل شود، ولی بنا به ماهیت این طرح عملاً این دو حوزه را می‌توان در یکجا مورد شناسایی و تحلیل قرار داد. در تعریف عبارت است از فراهم آوردن فضاهای فیزیکی و بسترهای اقتصادی مناسب توسط مدیریت طرح به منظور ساماندهی فعالیت‌های اقتصادی مرتبط و نیز رفع تنگناها و محدودیت‌ها.

برخی مؤلفه‌های مؤثر عبارتند از:

- تأمین منابع مورد نیاز (پیش بینی و فراهم آوردن منابع لازم برای تأمین کلیه هزینه‌های مستقیم و غیر مستقیم مترتب بر پروژه).
- بهبود زیر ساخت‌ها (ارتقاء سطح کمی و کیفی ساختارهای قطعات شهدای بهشت زهرا جهت رفاه مراجعان و...).
- افزایش آسایش و رفاه (ارتقای سطح آرامش، رفاه و آسایش کلیه مراجعان و ذی‌نفعان با طراحی و ساخت فضاهای فیزیکی مناسب).
- حفاظت از یادمان‌ها (حفاظت از کلیه یادمان‌ها و آثار نصب شده بر سر مزارها).

۶-۲. مؤلفه‌های عام ارزیابی براساس مدل مفهومی

- کارآمدی طرح در تحقق اهداف سیاسی، اعتقادی و اجتماعی.
- اثر بخشی طرح بر حوزه افراد، نهادها، بنیادهای اجتماعی.
- عدالت و دموکراتیک محوری برنامه‌ها (پایداری برنامه‌ها).
- رضایت مندی و مشارکت جویی ذی‌نفعان.
- انطباق پذیری الگوها و نمادها با تاریخ، فرهنگ و زمینه‌های دانش بومی.

۷. محدودیت‌های انجام اتا و پیشنهادها جهت کنترل آنها

تعیین و شناخت محدودیت‌ها و موانعی که ممکن است فرایند ارزیابی تأثیر اجتماعی پروژه را تحت تأثیر قرار دهد یکی دیگر از بخش‌های انجام اتا محسوب می‌شود.

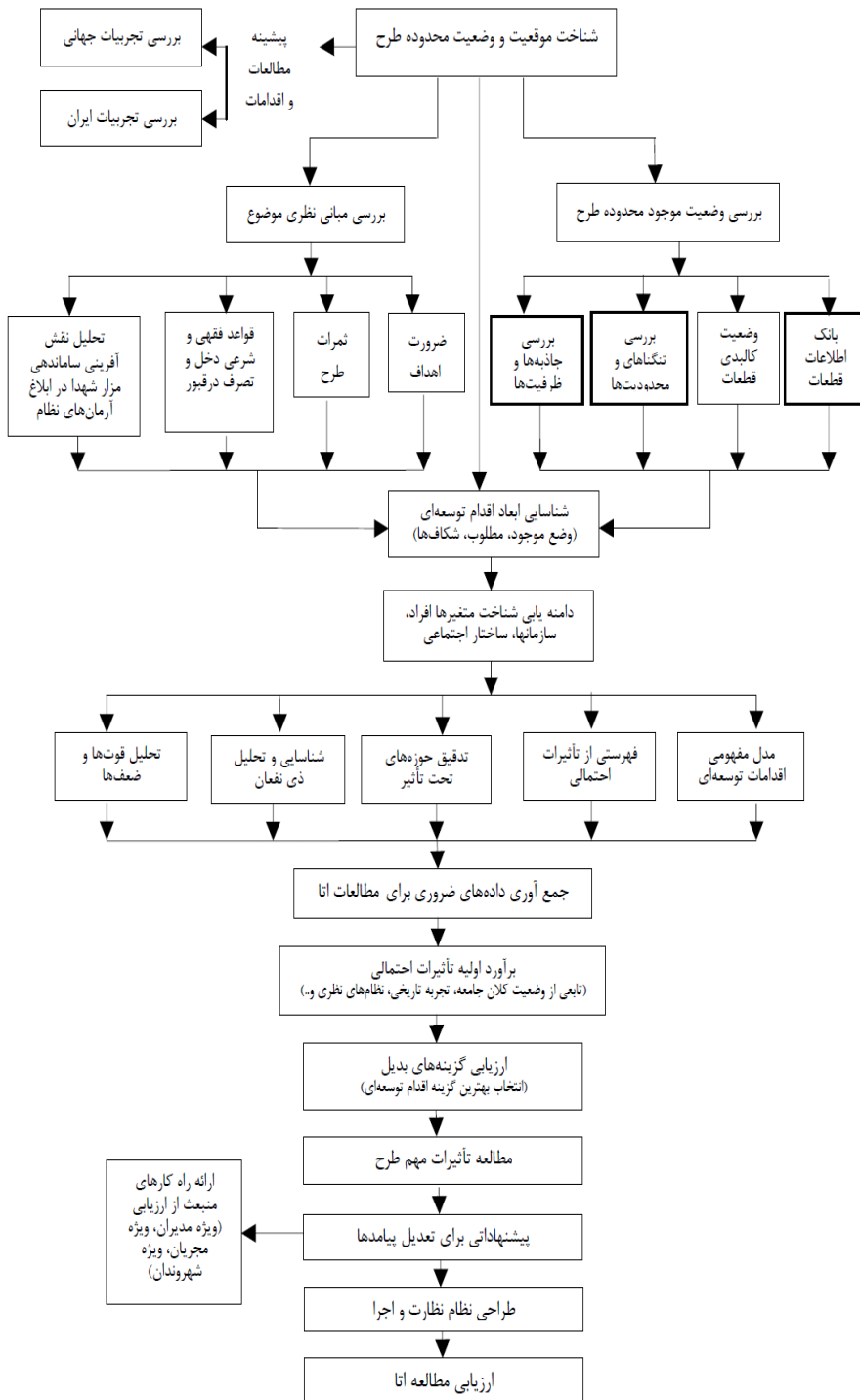
جدول ۲. محدودیت‌های اتا و پیشنهادها جهت کنترل آنها

ردیف	محدودیت‌ها	پیشنهادات
۱	وجود سوابق و تجربه یک طرح ناموفق (طرح ساماندهی قطعه ۴۴ در سال ۱۳۸۵)	انجام پس‌نگر اتا برای تعیین نقاط قوت و ضعف طرح قبلی و استفاده از دیدگاه‌های خانواده‌های شهدای قطعه ۴۴ و سنجش رضایت‌مندی آنها در حال حاضر.
۲	پایین بودن میزان شناخت مدیریت‌های ذی‌ربط با موضوع اتا	برگزاری نشست‌های متوالی جهت تبادل نظر و تبیین ابعاد و ثمرات و وسعت دید اتا در طرح‌های ساماندهی.
۳	گرایش نظام مدیریت ارزیابی فنی - اقتصادی طرح‌ها (حاکمیت رویکرد تکنوکراتیک)	برگزاری کارگاه‌های آموزشی و تبیین تبعات نادیده گرفتن اتا در ساماندهی قطعات ۴۴ بهشت زهرا در سال ۱۳۸۵.
۴	مسئله دستیابی به خانواده‌های شهدا (تغییرات محل‌های سکونت در قیاس با اطلاعات اولیه ثبت شده)	بررسی‌های تطبیقی روی بانک‌های اطلاعات خانواده‌های شهدا که در سازمان‌های مختلف موجود است، تلاش در طراحی یک بانک اطلاعات فراگیر و به روز.
۵	وجود برداشت‌های سطحی از اتا (تقلیل گرایي آن به پرسش‌گری)	بکارگیری کارشناسان خبره، روشن‌سازی ابعاد و دستاوردهای اتا به کارشناسان مرتبط با این طرح و مدیریت صحیح جهت پیشبرد صحیح مراحل اتا.

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

۸. یافته‌ها

بر اساس فرآیندی که ارائه شد، می‌توان مدل مفهومی انجام ارزیابی تأثیر اجتماعی پروژه‌های توسعه شهری (با تأکید بر طرح‌های مشابه) را به صورت زیر ارائه داد، شایان ذکر است که این الگو به تبع موقعیت و شرایط پروژه تغییراتی خواهد داشت.

شکل ۲. مدل مفهومی انجام ارزیابی تأثیر اجتماعی پروژه‌های توسعه شهری

۹. نتیجه گیری

۱. برآورده ساختن محیطی متعادل و متناسب از نظر اکولوژیکی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و ترویج اقتدار و توسعه اجتماعی، ظرفیت‌سازی و توسعه سرمایه اجتماعی؛ نشان دادن کارآیی و اثربخشی و نمایش مسایل و نقاط ضعف و قوت پروژه‌های شهری و دستاوردهای آن؛ شناخت ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی اجتماعات در محدوده طرح‌ها و پروژه‌ها قبل از اجرا؛ شناخت نگرش شهروندان نسبت به طرح‌ها و پروژه‌ها؛ دستیابی به سطوح و درجات همکاری و مشارکت شهروندان با مجریان پروژه و طرح در مرحله ساخت و بهره‌برداری؛ بخشی از اهداف ارزیابی تأثیر اجتماعی پروژه‌ها می‌باشد.

۲. با گذشت حدود ۴۰ سال از عمر ارزیابی اجتماعی پروژه‌های شهری و منطقه‌ای در جهان، اکنون این موضوع در دستور کار شهرداری‌های کشور قرار گرفته و امید می‌رود که به مرور زمان در کنار ارزیابی زیست محیطی و ارزیابی اقتصادی، مبنایی برای هدایت تمامی پروژه‌هایی باشد که با صرف میلیاردها تومان از بودجه ملی در طول سال در سراسر کشور به مورد اجرا گذاشته می‌شوند.

۳. ماهیت نظام‌مند علم جغرافیا در تحلیل‌های ساختاری، فضایی و اجتماعی از پدیده‌های شهری و منطقه‌ای، ظرفیت بسیار مناسب و بالایی را جهت حضور دانش‌آموختگان این رشته در فضای کاری و علمی ایجاد شده دارد ظرفیتی که در صورت کم توجهی توسط سایر رشته‌ها تصاحب خواهد شد.

۴. در این مقاله سعی شد که فرآیند و روش کار ارزیابی تأثیر اجتماعی یک پروژه شهری نشان داده شود که چهارچوب آن می‌تواند مبنایی برای سایر مطالعات باشد.

۱۰. منابع

۱. روابط عمومی سازمان بهشت زهرا، ۱۳۸۸، مصاحبه با مدیر آموزش سازمان.
۲. روزنامه اعتماد ۸۵/۴/۱۲، برنامه ساماندهی ۳۳ گورستان متروکه داخل محدوده تهران.
۳. سایت همشهری ۱۳۸۷، ساخت آرامستان‌های جدید برای تهران، موضوع مصاحبه با رئیس سازمان بهشت زهرا.
۴. سایت آفتاب، ۱۳۸۸، ساماندهی گورستان‌های تهران، بهمن ۱۳۸۸.
۵. سایت همشهری، ۲۸۷ مصوبه شورای شهر تهران در مورد طرح ساماندهی گورستان‌های متروکه واقع در محدوده شهر تهران.
۶. سرور رحیم، ۱۳۸۸، راهنمای تحلیل اجتماعی (پروژه‌های بانک جهانی)، انتشارات پرهام، چاپ اول.
۷. سرور رحیم، ۱۳۸۸، مدیریت عمران در شهر، جزوه درسی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری.
۸. شهرداری تهران، ۱۳۸۸، طرح جامع شهر تهران (نقشه و مجموعه ضوابط و مقررات پیشنهادی طرح).
۹. فاضلی محمد، ۱۳۸۸، ارزیابی تأثیر اجتماعی، جزوه درسی، کارگاه آموزشی انا.
۱۰. فاضلی، محمد و پاک‌سرشت، سلیمان، ۱۳۸۸، ارزیابی تأثیر اجتماعی، دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۱۱. قادری صلاح‌الدینی، ۱۳۸۹، آئین نامه‌ها و دستورالعمل‌های ارزیابی اجتماعی، معاونت اجتماعی شهرداری تهران.

12. Santarsiero, A, Cutilli, D, Cappiello, Minelli, L., 2002, **Environmental and legislative aspects concerning existing and new cemetery planning.**

13. Ron Fuchs, 1998, **Sites of memory in the Holy Land: the design of the British War cemeteries in Mandate Palestine.**
13. **Forensic Science International** (Journal home page: www.elsevier.com/locate/forsciint)
14. Santarsiero. A, Minelli. L, Cutilli. D, Cappiello. G., 2004, **Hygienic aspects related to burial.**
15. James. Stein., 2006, **GIS Tools for Cemetery Management ESRI International Users Conference.**

SID